

УДК 355.34:94] (477)

Д.В. Веденєєв

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ЩОДО ЗОВНІШНІХ КОНТАКТІВ УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 1950-Х РОКАХ

Мета роботи: введення у науковий обіг та проведення історико-документознавчого дослідження невідомих науковій громадськості документів щодо організації та змісту зовнішніх релігійних зв'язків Українського екзархату РПЦ у першій половині 1950-х рр., які виникли у процесі агентурно-оперативної діяльності тих контррозвідувальних підрозділів органів державної безпеки Української РСР, котрі займалися агентурно-оперативною розробкою конфесійного середовища України, а також аналіз документів спецслужб з метою поглиблення вивчення історії Православної Церкви та державно-церковних відносин у ХХ ст. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні основних методів історико-джерелознавчого дослідження, зокрема атрибуції документів; порівняльного (компаративістського) документного аналізу; генетичного документного аналізу; археографічного методу; хронологічного методу, а також структурно-системного методу дослідження при вивченні організації профільної роботи радянських спецслужб. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що досліджені автором документи уперше вводяться до наукового обігу, оскільки спеціальних досліджень щодо міжнародних контактів Православної Церкви радянського періоду з позицій України з іншими конфесіями та деномінаціями зарубіжного світу майже немає. **Висновки.** Маловідома дослідникам документальна спадщина радянських спецслужб слугує цінним та інформативним історичним джерелом для поглибленого дослідження історії Православної Церкви в Україні, змісту державно-церковних відносин, а також вивчення впливу агресивної політики державного атеїзму в СРСР. Матеріали спецслужб є вельми специфічним за походженням й стилем джерелом, що зумовлює необхідність їхнього ретельного джерелознавчого аналізу, водночас, їм властива змістовна інформативність, опора на авторитетні першоджерела, своєрідний прагматизм, менший вплив ідеологізації порівняно з документами партійної та «науково-атеїстичної» пропаганди.

Ключові слова: документи, археографія, документознавство, релігія, Православна Церква, церковна дипломатія, спецслужби.

Д.В. Веденєєв

ДОКУМЕНТЫ СОВЕТСКИХ СПЕЦСЛУЖБ О ВНЕШНИХ КОНТАКТАХ УКРАИНСКОГО ЭКЗАРХАТА РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В 1950-Х ГОДАХ

Цель работы. Ввод в научный оборот и проведение историко-документоведческого исследования неизвестных научной общественности документов об организации и содержании внешних религиозных связей Украинского экзархата РПЦ в первой половине 1950-х гг., возникших в процессе агентурно-оперативной деятельности тех контрразведывательных подразделений органов государственной безопасности Украинской ССР, которые занимались агентурно-оперативной разработкой конфессиональной среды Украины, а также анализ документов спецслужб с целью углубленного изучения истории Православной Церкви и государственно-церковных отношений в ХХ ст. **Методология** исследования состоит в использовании основных методов историко-источниковедческого исследования, в частности атрибуции документов; сравнительного (компаративистского) документного анализа; генетического документного анализа; археографического метода; хронологического метода, а также структурно-системного метода исследования при изучении организации профильной работы советских спецслужб. **Научная новизна** статьи состоит в том, что исследованные автором документы впервые вводятся в научный оборот, поскольку специальных исследований международных контактов Православной Церкви советского периода с позицией Украины с другими конфессиями и деноминациями зарубежного мира почти нет. **Выводы.** Малоизвестное исследователям документальное наследие советских спец-

служб служить цінним джерелом для углибого вивчення історії Православної Церкви в Україні, зокладження державно-церковних відносин, а також для вивчення впливу агресивної політики державного атеїзму в СРСР. Матеріали спецслужб являються по походженню і стилю дуже специфічним джерелом, що обумовлює необхідність їх ретельного історико-наукового аналізу. В той же час, їм притаманні такі риси: інформативність, опора на авторитетні первісні джерела, своєрідний прагматизм, менший вплив ідеологізації порівняно з документами партійної і «науково-атеїстичної» пропаганди.

Ключеві слова: документи, археографія, документознавство, релігія, Православна Церква, церковна дипломатія, спецслужби.

Dmytro Vedenieiev

DOCUMENTS OF SOVIET SECRET SERVICES ON EXTERNAL CONTACTS OF THE UKRAINIAN EXARCHATE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1950'S

Abstract. *Objective* of the research is to put into scientific circulation and present historic documents research of the organization and substance of religious ties of the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church during the first half of 1950's, which are unknown to scientific community and were found out in course of secret service operations of counterespionage divisions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic state security agencies, engaged in secret operations inside religious communities in Ukraine. The research also examines documents of secret services from the point of view of scientific cognitive opportunities they provide for deepening the knowledge of history of the Orthodox Church and relations between the state and the church in the 20th century.

The methodological basis of the study includes basic methods of history and source study, particularly attribution of documents; comparative documents analysis; genetic documents analysis; archaeographic method; chronological method as well as structural-systemic method of research in studying relevant work of Soviet secret services.

Scientific novelty of the article comes from the fact that documents studied by the author are put into scientific circulation for the first time. Therefore, almost absolute absence of special research on the international contacts of the Orthodox Church with other confessions and denominations of the foreign world during Soviet times from the Ukrainian point of view is filled.

Conclusions. Little-investigated heritage of Soviet secret services is a valuable and informative source for deepening research of history of the Orthodox Church in Ukraine, the relations between the state and the church as well as study of the effects of the aggressive policy of state atheism in the Soviet Union. Materials of the secret services are quite specific source as for their origin and style, that requires their detailed source analysis. At the same time, they possess informativeness, strong first source background, special pragmatism, smaller effect of ideology compared with party and "scientific-atheist" propaganda documents.

Keywords: documents, archaeography, documents-study, religion, Orthodox Church, church diplomacy, secret services

Актуальність теми статті. Розвиток зовнішніх церковних зв'язків Української Православної Церкви, її активна участь у миротворчій діяльності та зміцненні духовного клімату відносин між народами Православного культурно-цивілізаційного ареалу відбувається не з чистого аркуша і потребує урахування чималого історичного досвіду контактів із іншими Православними Церквами та неправославними конфесіями. Тим повчальнішими для сучасників є матеріали про тривалу ретроспек-

тиву зв'язків православної України із давніми автокефальними Православними Церквами Сходу. Зазначимо, що згадані історичні факти наочно підкреслюють і повагу, з якою найдавніші Церкви Сходу (Єрусалимська, Антіохійська, Александрійська, Константинопольська) ставилася до української землі, колиски православної віри Русі-Києва, численних християнських святих нашої землі.

Оригінальним та інформативним (хоча і вельми специфічним) першоджерелом вивчен-

ня міжнародних контактів православної України із зарубіжними релігійними об'єднаннями слугують документи органів державної безпеки СРСР та Української РСР.

Уперше досліджені автором неопубліковані документи (і здебільшого не вивчені ще істориками) підрозділів радянських органів держбезпеки, які спеціалізувалися на оперативній роботі з «церковно-сектантської лінії», дають змогу глибше вивчити розвиток і зміст зовнішніх церковних зв'язків Українського екзархату Руської Православної Церкви (РПЦ) в умовах тимчасово й відносно лояльної політики правлячої компартії та влади по щодо Православ'я в СРСР (відомо, зокрема, що XIX з'їзд КПРС 1952 р. не висував конкретних завдань із переслідування Церкви та розгортання наступальної атеїстичної політики). Крім того, розкриття порушеної теми здатне поглибити документознавчі й джерелознавчі студії відносно документальної спадщини самих спецслужб.

З погляду документознавчої значущості теми публікації важливо і те, що вельми солідний масив документальних першоджерел з історії релігійних конфесій України (багатотомні оперативні справи, що вели органи держбезпеки тривалий час – т.зв. «літерні справи»), на жаль, збереглися фрагментарно – після знищення величезного масиву архівних документів підрозділів «боротьби з ідеологічною диверсією», відповідно до наказу Голови КДБ УРСР № 00150 у 1990 р.). Відтак виявлені й уперше досліджені потребують доповнення як матеріалами самого Українського екзархату РПЦ, так і органів управління державно-церковними відносинами.

Стан наукової розробки теми. Проблему розвитку зовнішніх зв'язків РПЦ та тих функцій, які радянська держава намагалася покласти на них у контексті зовнішньої політики часів оформлення геополітичних результатів перемоги СРСР у Другій світовій війні та розгортання міжблокового протистояння у світі («холодної війни»), майже не порушували в українській історіографії, адже відповідні дослідження зосереджувалися навколо міжнародних контактів власне Московської Патріархії та впливу на них вищого політичного керівництва СРСР, очільників створеної у 1943 р. Ради у справах РПЦ при

уряді СРСР. Варто особливо відзначити роль у вивченні проблеми радянських/російських вчених – д.і.н. О. Васильєвої та М. Одинцова [1-3; 11]. Вони на межі 1980 – 1990-х рр. одними з перших опублікували (особливо колишній помічник Голови Ради у справах релігії при РМ СРСР М.І. Одинцов) раніше недоступні науковцям документи щодо змін у релігійній політиці в СРСР у 1943–1953 рр., зокрема щодо планів Кремля із використання зовнішніх контактів православ'я зі Східними та Балканськими Православними Церквами та іншими конфесіями. Згодом вони ж вивчили і перебіг цих контактів, місце Церкви у реалізації зовнішньополітичної стратегії сталінського СРСР.

Суттєвим став внесок у вивчення проблематики державно-церковних відносин та міжнародних відносин РПЦ одного із провідних сучасних дослідників теми, д.і.н. М. Шкаровського, який, зокрема, ретельно опрацював відповідні фонди зарубіжних (передовсім німецьких) архівів [17; 18]. Дослідження Т. Волокітиної та її колег по Інституту слов'янознавства РАН [5; 6], а також Т. Чумаченко [16] та публіцистичні праці диякона А. Кураєва [8] докладно розкрили балканський і центральноєвропейський напрям міжнародних церковних зносин, геополітичну вагу церковних контактів із навколишнім світом. Зрозуміло, що не обійшли увагою зарубіжні церковні зв'язки й автори низки узагальнюючих історичних праць з історії вітчизняного Православ'я у XX ст. [13-15], персоналістиці православних ієрархів [8-9].

Проте у розглянутих роботах міжнародні контакти з позицій Православної Церкви на теренах України порушувалися лише хронікально-фрагментарно. Винятком є праця О. Онищенко щодо діяльності Одеської єпархії РПЦ на межі 1940 – 1950-х рр., де на основі документів фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ по Одеській області висвітлено характер перебування в Одеській літній резиденції Патріарха Московського і всієї Русі делегацій Східних Православних Церков [12].

Мета статті – розкриття наукопізнавального потенціалу та документознавчих особливостей документів органів державної безпеки Української РСР з метою поглибленого вивчення міжнародних зв'язків Українського екзархату РПЦ.

Викладення основного матеріалу. Візитам зарубіжних релігійних ієрархів до України передував непростий процес розгортання зовнішніх зв'язків Православної Церкви. Ще 15 березня 1945 р. голова Ради у справах РПЦ при Раді Народних Комісарів (уряді) СРСР Г. Карпов отримав в очільника радянського уряду дозвіл на візити за кордон деяких церковних діячів. Зокрема, вважалося доцільним організувати поїздку Патріарха Московського і всієї Русі Алексія по Близькому Сходу (Сирії, Лівану, Палестині та Єгипту), враховуючи і запрошення від Патріарха Александрійського і всієї Африки Христофора і Патріарха Антіохії й усього Сходу Олександра III. Однією з цілей поїздки було дослідження можливостей щодо організації російських православних парафій у Бейруті, Дамаску, Єрусалимі, Каїрі й Александрії та обговорення зі східними патріархами передумов до скликання в Москві Всесвітньої конференції Православних Церков [15, 67].

Для визначення провідних напрямів зовнішніх церковних зв'язків РПЦ важливе значення мала нарада, яка відбулася 6 червня 1946 р. у Раді у справах Російської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів СРСР за участі Патріарха Московського і всієї Русі Алексія I, голови створеного 4 квітня 1946 р. Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської Патріархії (МП), митрополита Крутицького і Коломенського Ніколая (Ярушевича), Г. Карпова (генерал-майора держбезпеки, начальника антирелігійного відділу «О» Міністерства державної безпеки (МДБ) СРСР), інших духовних осіб та відповідальних співробітників згаданого органу державно-церковних відносин.

Зокрема, серед пріоритетів зовнішніх зв'язків визначалася й активізація контактів МП із главами Православних Церков Близького Сходу, надання їм безвідплатної валютно-фінансової допомоги («братньої допомоги» від імені РПЦ, хоча кошти виділяв уряд СРСР). Висувалося масштабне завдання скликання навесні 1947 р. у Москві з'їзду предстоятелів Православних Церков і «перетворення цього з'їзду у Предсоборну нараду до Вселенського Собору» [14, 388-389].

Як відомо, 8-18 червня 1948 р. у Москві відбулася нарада глав і представників Автоке-

фальних Православних Церков, присвячена 500-річчю автокефалії РПЦ. Зокрема, для Антіохійської церкви (автокефальної з 451 р., саме про неї йтиметься нижче) участь у згаданому форумі виявилася непростим питанням. Патріарх Антіохії та всього Сходу Олександр III (Тахан, 1869-1959) вдався до компромісних дій, направивши до Москви митрополита Гір Ливанських Ілію (Караман)¹ та митрополита Хомського Олександра (Жиха) [14, 405-406]. Сам владика Олександр у 1897-1900 рр. навчався у Київській духовній академії. У сан архімандрита (1903 р.) був зведений священномучеником Володимиром (Богоявленським, майбутнім митрополитом Київським і Галицьким). Олександр III вітав обрання митрополита Сергія (Страгородського) Патріархом Московським і Всієї Русі (1943 р.), зробив внесок у фонд Червоної Армії. Особисто був присутній на інтронізації Патріарха Алексія I (чия єпископська хіротонія відбулася свого часу за участі Антіохійського Патріарха Григорія IV) у лютому 1945 р. [10, 399]. Згодом став доктором богослов'я Московської духовної академії та відвідував СРСР.

Сама ж нарада 8-18 червня 1948 р. (на якій представники Антіохійської церкви підтримали засудження «спідричних дій» Ватикану щодо Православ'я, виступили за «сильну і єдину» Православну Церкву) не призвела до рішення про скликання Всеправославного Собору у Москві. Водночас форум сприяв розвитку зовнішніх церковних зв'язків та перетворенню РПЦ у дієвий фактор зовнішньої політики СРСР. На початку 1950-х рр., зазначає один із провідних дослідників історії Православної Церкви ХХ ст. М. Шкаровський, «в основному вдавалося утримувати у сфері впливу Москви Антіохійську, Александрійську і Єрусалимську Церкви, хоча саме вони періодично дистанціювалися від Московської патріархії» [18, 232]. На цьому тлі «яскраво виражену» лояльну до РПЦ позицію, попри намагання тиснути на нього з боку США,

¹Поширені у певних виданнях міфологічні історії про зустріч митрополита Ілії зі Сталіним, його «настанови» главі уряду СРСР щодо відкриття храмів та надання свободи Церкві, «відвідування могили матері Сталіна», нагородження його Сталінською премією та «пожертву» сиротам війни \$200 тис. тощо не відповідають дійсності. Митрополит відвідав уперше СРСР лише у 1947 р., і навпаки, сам отримував дуже коштовні подарунки в обмін на улесливі виступи на адресу «вождя».

займав Антіохійський Патріарх. Відповідно, ця Церква отримувала від радянського уряду (каналами РПЦ) відчутну допомогу, у край потрiбну у скрутних етнополітичних умовах існування Антіохійського патріархату. Зокрема, лише у 1950-1952 рр. йому передали \$ 60 тис., під час візиту в СРСР у 1954 р. – вручили 220 тис. карбованців, \$35 тис., різноманітні дорожочінності. На ці кошти, зокрема, передбачалося будівництво духовної семінарії. За подячними словами членів антіохійської делегації, «на чолі всіх Православних Церков повинна стати» РПЦ, адже «Константинопольська Церква набагато слабше Руської, втратила свій колишній престиж, ставши зняряддям американської політики».

Слід сказати, що східні Церкви, Антіохійська зокрема, справді перебували у вельми скрутному матеріальному становищі. У листі Алексія I особисто Й. Сталіну від 20 листопада 1947 р. зазначалося: «Антіохійський патріархат плекає надію, що Руська Церква, і особливо Російський Уряд – відновить давню традицію систематичної матеріальної допомоги бідній Антіохійській Церкві – на ікони, на церкви, на окремих особливо знедолених ієрархів тощо» [8, 539].

Відтак візити предстоятеля та архієреїв Антіохійської церкви в СРСР стали доволі частими. У липні 1951 р. глава цієї Церкви відвідав Москву з нагоди святкування пам'яті преп. Сергія Радонезького. 23 липня у Троїце-Сергієвій лаврі предстоятелі п'яти автокефальних Православних Церков, включаючи Антіохійську, звернулися до християн всього світу із закликом до миру та щодо відвернення нової світової війни, підписання Пакту миру, відкритого для всіх держав. Раніше, у липні 1950 р. Олександр III став доктором богослов'я Московської духовної академії.

24 липня – 30 серпня того самого року Олександр III (у супроводі митрополита Емеського Олександра (Жиха) відпочивав на дачі патріарха Московського і всієї Русі в Одеському Свято-Успенському патріаршому монастирі. Цей візит відбувався зі згоди Ради Міністрів СРСР, для зустрічі високих гостей в Одесу прибув вельми впливовий у церковно-управлінських справах керуючий справами Московської патріархії прот. Ніколай Колчицький та архімандрит Антіохійського подвір'я у Москві Василь (Самаха). За розпорядженням

згаданого Г. Карпова, для безпосередньої організації прийому з Москви прибув співробітник апарату Ради у справах РПЦ (який значною мірою комплектували кадровими співробітниками держбезпеки).

Уповноважений у справах РПЦ при Одеському облвиконкомі П. Благов зобов'язувався інформувати про перебування іноземних гостей самого генерала Карпова, секретаря Одеського обкому КП(б)У, а також архієпископа Херсонського й Одеського Никона (Петіна) [12]. Крім того, як свідчать типові документи спецслужби, у таких випадках відповідні настанови з МДБ СРСР та Г. Карпова отримував профільний антирелігійний підрозділ обласного Управління МДБ (УМДБ; в 1951 р. це був 5-й відділ, «оперативний», серед функцій якого була і розробка релігійного середовища), відповідний заступник начальника УМДБ, необхідні завдання ставили «кваліфікованій агентурі» серед кліру та інших категорій населення.

Зрозуміло, що в тих історичних умовах міжнародні контакти Православної Церкви відбувалися під контролем спецслужби, зовнішні зв'язки чекісти використовували нерідко вельми своєрідно. Не стали винятком й агентурно-оперативні заходи навколо перебування східних архієреїв в Українській РСР. Цей процес відображено в архівних документах, виявлених автором у фонді 2 (контррозвідувальний підрозділ органів держбезпеки України) у Галузевому державному архіві СБУ.

Підготовка до оперативного супроводження візиту в Українську РСР ієрархів Антіохійської Церкви почалася заздалегідь, що свідчило про тісну координацію роботи державних органів та Міністерства внутрішніх справ² із «профілактики» міжнародних контактів РПЦ, а також про наявність відповідної випереджу-

²Після смерті Й. Сталіна у березні 1953 р. органи внутрішніх справ та державної безпеки (МДБ СРСР) були об'єднані в єдине Міністерство внутрішніх справ СРСР на чолі із першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР, Маршалом Радянського Союзу Л.П. Берії. У складі об'єданого МВС СРСР та МВС Української РСР (керівник – генерал-лейтенант П. Мешик) функції стеження за ідеологічною та релігійною сферою поклалися на 4-е (секретно-політичне) управління. З березня 1954 р. відповідні завдання перейшли до компетенції Комітету державної безпеки (КДБ) при РМ СРСР.

вальної інформації від закордонних джерел. Вже 15 травня 1953 р. 7-й відділ 4-го Управління МВС СРСР направив орієнтування в.о. начальника 4-го Управління МВС УРСР полковнику М. Цветухіну. Зазначалося, що приблизно 20 липня в СРСР за запрошенням Московської патріархії прибуває делегація Антіохійської Православної Церкви у складі митрополитів: Спіфанійського – Ігнатія (Хрейке), Хауранського – Афанасія (Кілейне) та Емеського – Олександра (Жиха), котрі мають відвідати Москву, Ленінград, а потім побувати у Києві та Одесі.

Чекістам України приписувалося встановити за архієреями «ретельне агентурне спостереження». Було зазначено, що всі вони навчалися до 1917 р. в Київській духовній академії, володіють російською мовою. Зверталася увага на те, що митрополит Ігнатій належить до групи духовенства, яка орієнтується на США та Велику Британію, а під час перебування в СРСР має намір збирати матеріали для «книги антирадянського змісту» [7, арк. 1].

Відповідно, 23 травня 1953 р. заступник глави МВС УРСР генерал-лейтенант П. Івашутін (майбутній багаторічний керівник військової розвідки – ГРУ Генштабу Радянської Армії) затвердив План заходів із забезпечення агентурного спостереження за делегацією Антіохійської Православної церкви. Загальне керівництво заходами стеження за ієрархами покладалося на начальника 1-го відділення (розробка Православної конфесії, лавр, монастирів, старообрядців, «катакомбної церкви») 6-го відділу (антирелігійного) 4-го Управління МВС УРСР підполковника Савочкіна.

Передбачалося, зокрема:

– забезпечити безперервне агентурне спостереження за іноземними гостями силами УМВС по Київській та Одеській областях для з'ясування їхніх «настроїв та зв'язків»;

– обладнати номери готелю «Інтурист» антіохійських архієреїв оперативно-технічними засобами 2-го спецвідділу МВС УРСР для прихованого стеження та прослуховування розмов гостей;

– забезпечити візуальне спостереження («оперативною слежкой» – мовою документа) за іноземцями розвідників 7-го відділу (зовнішнє спостереження та оперативне встановлення; велося і приховане фотографування

гостей біля готелю, на вулицях тощо);

– «прикріпити» до делегації «кваліфіковану агентуру» («Омега», «Ораров», «Лотосов» та ін.) з числа священнослужителів (зокрема Володимирського кафедрального собору) та співробітників екзархату;

– «очистити» територію монастирів, які мають відвідувати гості, від «бродячого, клікушницького та жебрацького елементів».³

Документи МВС дають уявлення про програму перебування східних владик у місті їхньої академічної молодості. 6-8 червня 1953 р. у Києві вони мали відвідати Києво-Печерську лавру, Введенський жіночий монастир, Покровський жіночий монастир, Володимирський собор та Андріївську церкву, побувати на прийомі у Патріаршого екзарха України (1944-1964 рр.), митрополита Київського і Галицького Іоанна (Соколова). Принагідно відзначимо, що певну інформацію про міжнародні контакти екзархату спецслужба здобувала шляхом планових оперативно-технічних заходів із прослуховування покоїв митрополита Іоанна (оперативна зашифровка у цих випадках – «Святий»). Гості відслужили спільно із митрополитом Іоанном літургію у Володимирському кафедральному соборі. Далі делегація відбула в Одесу у супроводі уповноваженого у справах РПЦ в Українській РСР Григорія Корчєвого [7, 11-12].

Прийняті особисто Савочкіним оперативні джерела інформували про перебіг візиту архієреїв та їхні значущі висловлювання. Як зазначав агент «Майський», гості були відверто вражені красою «святого граду Києва, колиски Християнства Русі», підкресливали, що тут монахів більше, натомість в Антіохійській Церкві спостерігається занепад. Митрополити Олександр та Афанасій люблять Росію (це трактувалося у значенні СРСР), дотримуються лівих суспільно-політичних по-

³При відвідуванні іноземними делегаціями монастирів нерідко виникали «небажані» для влади ситуації. Так, як доповідав оперпрацівнику агент «Кузнецов» (прибув з іноземною делегацією з Москви), при відвідуванні Києво-Печерської лаври у липні 1954 р. до нього підійшла (сприйнявши агента за іноземця) якась жінка «і спокійним тоном, не змінюючи виразу обличчя, почала швидко говорити: «Знайте, у селах немає хліба, народ вмирає від голоду й каторжних робіт, комуністи розорили Україну» тощо. «Кузнецов» порадив їй молитися, щоб всі труднощі були подолані.

глядів. Зверталася особлива увага на зміну поглядів і настроїв митрополита Ігнатія. Він, за словами «Майського», «твердо переконався», що йому повідомляли багато брехливої інформації про СРСР, тотальне стеження за громадянами. Активно цікавився життям вірян, станом Церкви, і дійшов «твердого переконання, що Руська Православна Церква квітне, ніким не переслідуються і є центром православ'я всього світу» [7, арк. 28]. За іронією долі, високі гості не тільки перебували під постійним доглядом агентури і філерів, співробітники 2-го спецвідділу, свідчать документи, приховано побували у готельному номері владики Олександра й фотокопіювали його особистий щоденник.

Гостям в екзархаті були вручені подарунки – срібні з позолотою панагії, срібні підстаканники до кришталевих стаканів, альбоми з видами Володимирського собору та по 2 коробки цукерок фабрики ім. Карла Маркса (яку вони теж відвідали у супроводі директора та агента-резидента МВС на підприємстві «Полевого»). Водночас, оперативні джерела з числа ієреїв відзначили некоректну, грубу поведінку окремих священників-супровідників з Москви, які зверхньо ставилися до українських колег під час богослужінь.

Подробиці перебування делегації в Одесі викладали у спецповідомленні Одеського УМВС начальнику 4-го Управління МВС УРСР полковнику І. Шорубалці [7, арк. 35-42]. Там гості перебували на дачі Патріарха Московського, із захватом відгукувалися про Свято-Успенський монастир, як про «рай». Особливо вразила архієреїв зустріч із всесвітньовідомим офтальмологом, директором Українського інституту очних хвороб, Героєм Соціалістичної Праці академіком В.П. Філатовим (глибоко віруючою людиною, духовним чадом архієпископа Сімферопольського і Кримського Луки, прославленого нині як святитель і сповідник Лука Кримський – його син працював під орудою В. Філатова). Сам учений з 1920-х рр. і до смерті перебував під постійним агентурним доглядом спецслужби за справами «Старий» та «Філатов» [4].

«Це напрочуд проста, доступна, талановита й чудова людина», – відгукувалися про хірурга архієреї. Митрополит розчулено сказав академіку: «Ви зробили так багато дивовижних зілень!» В Одесі гості відвідали

також Іллінський собор, жіночий монастир, дивилися кінострічку «Падіння Берліна». Із задоволенням відгукувалися про відвідини «передового колгоспу». Селяни зазнали багато горя, зауважили архієреї, але тримаються бадьоро, люблять Батьківщину, «такі люди завжди і скрізь перемагають». Агентура повідомляла і про певні висловлювання гостей щодо їхніх зустрічей із Алексієм І, який, мовляв, обіцяв виділити Антіохійській церкві допомогу у розмірі \$50 тис. [7, арк. 40].

Зрозуміло, що особливу увагу спецслужби привернув візит до Одеси у 1954 р. самого Патріарха Олександра III. Про інтерпретацію чекістами сутності цієї події (яка відбувалася вже за умов згортання відносно доброзичливого й прагматичного підходу до РПЦ у цілому та до її зовнішніх зв'язків, поступового негативного повороту до сумнозвісної смуги «хрущовських гонінь») свідчить записка в 4-е Управління КДБ при РМ УРСР заступника начальника Одеського УКДБ полковника Юферова (20 вересня 1954 р.) під промовистою назвою «Про ворожі прояви з боку високого духовенства». Нагадаємо, що чекісти України таким чином вже запопадливо реагували на появу 7 липня того ж року одного із найбільш сакраментальних в історії взаємин між РПЦ та комуністичною партією документів – постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходах з її покращання». Цей ідеологічний документ засуджував «примиренську» політику щодо Православ'я, «викривав реакційну сутність і шкідливість релігії», націлював на «наступ на релігійні пережитки».

Як зазначалося у документі, 26 серпня 1954 р. в Одесу із Москви прилетіли Алексій І, Патріарх Олександр III, згадуваний митрополит Ілія (Карам), секретар (і багатолітній друг й соратник) Патріарха Московського і всієї Русі Данило Остапов із сином Леонідом. Приїзд владики Олександра до СРСР цього разу тривав із 17 серпня до 12 вересня 1954 р. і був присвячений 100-річчю утворення Антіохійського подвір'я у Москві (й охопив Москву, Ленінград, Псково-Печерський монастир, Київ та Одесу). На оперативну розробку східного гостя УКДБ скерувало досвідчених агентів з єпархії та Одеської духовної семінарії «Петрова», «Авілова», «Зайцева», «4711» та ін.

Високі гості відвідали місцеві монастирі, Одеську духовну семінарію, інші підкреслено лояльно відгукувалися про ситуацію в релігійному середовищі СРСР. Олександр III наголосив, що «в Радянському Союзі повна свобода сумління, стільки народу молиться, очевидно, що вони щиро віруючі» [7, арк. 190].

Спілкування із антіохійським єпископатом було використано Алексієм I (стурбованого новим наступом на РПЦ) для інформування світового Православ'я щодо поступової ескалації переслідувань віри в СРСР. Як повідомляв конфідент «Петров», що мав змогу тісно спілкуватися з вітчизняним та зарубіжним єпископатом, особисто Алексій I, митрополит Ленінградський і Новгородський Григорій (Чуков), Д. Остап «своєю поведінкою намагалися створити обстановку, що негативно впливає на думку про Радянський Союз Олександра III та його митрополитів. Зокрема, Патріарх Московський і всієї Русі обурювався фактами публікації у пресі відверто антирелігійних матеріалів. У розмові 2 вересня 1954 р. він жорстко відгукнувся про розгортання антирелігійної пропаганди в СРСР. Ще нещодавно, підкреслив Алексій I, керівництво країни спромоглося б «відхилити таке невчасно поставлене питання» (тобто посилення пропагандистського наступу на Церкву). У цьому сенсі, продовжував предстоятель РПЦ, місцева влада ще більше вислужується перед Центром, веде «брутальну агітацію, застосовує репресивні заходи, звільняє вчителів, які не бажають вести антирелігійний наступ [7, арк. 191-192].

У наведеному документі «релігієзнавці» з КДБ зробили особливий акцент на дискредитації визначного діяча Православної Церкви, голови Навчального комітету при Священному Синоді РПЦ (з 1946 р.), митрополита Григорія (Чукова, 1870–1955). У контексті нашої статті постать владики Григорія прикметна не тільки його багатолітньою безкомпромісною боротьбою за свободу віросповідання та відродження духовної освіти в післявоєнному СРСР. Саме цей ієрарх відзначився на церковно-дипломатичній ниві, очолював з 1945 р. низку делегацій РПЦ до країн Західної Європи та Балкан, а також (1946 р.) – на Близький Схід. Там владики Григорій провів особисті зустрічі з предстоятелями Єрусалимської, Александрій-

ської, Антіохійської та Коптської автокефальних церков. Удруге він мав бесіду із патріархом Олександром III в Сирії у 1950 р. Дослідники історії Православної Церкви порівнювали його із повноважним послом СРСР на Близькому Сході в умовах розгортання глобального протистояння та домінуючого впливу в цьому регіоні США та Великої Британії [9].

Важливо і те, що митрополит Григорій одним із небагатьох прозорливо помітив і належно оцінив небезпеку насування нової хвилі гонінь на Православну Церкву (під якої припав на 1958–1964 рр.). Протест владики мав дієвий характер, і чекісти України особливо підкреслювали той факт, що він зі згоди Алексія I написав Г. Карпову «злобного характеру листа», в якому містився «протест духовенства проти антирелігійної пропаганди» [7, арк. 193]. Справді, влітку 1954 р. владики Григорій виступив з різкою критикою політики влади у сфері релігії у промові перед слухачами Ленінградської духовної академії, надіслав листа у Раду у справах РПЦ при уряді СРСР.

Виявлені й досліджені нами документи спецслужби засвідчили подальшу активізацію міжнародних відносин Українського екзархату. Документи органів КДБ засвідчили їхній службовий інтерес до політичних персон, що входили до складу певних іноземних релігійних організацій. Серед делегатів Євангелістської Лютеранської Церкви Німеччини, що відвідала Київ та Одесу (червень-липень 1954 р.), перебував колишній глава МВС ФРН Г. Хейнеман. Інформація про нього надходила від інформатора-єпископа «Орлика», інших конфідентів 4-го відділу УКДБ по Київській області [7, арк. 117-119].

Відомості про зовнішні контакти, як і раніше, збирали шляхом прихованого підслухування у покоях Патріаршого Екзарха України. Збереглися зведення оперативно-технічної служби про бесіди митрополита Іоанна з його вікарним єпископом Нестором про приїзд делегації Болгарської Православної Церкви у серпні 1954 р. [7, арк. 141].

Як ішлося у звіті «антирелігійного» відділу секретно-політичного управління КДБ УРСР, лише в період з 28 липня до 5 серпня 1955 р. Київ відвідали делегації Александрійської, Румунської, Польської, Болгарської Пра-

вославних Церков, Німецької Євангелічної церкви, Протестантської Церкви Канади, Англіканської Церкви, Євангелічної Лютеранської Церкви Данії [7, арк. 198].

Висновки. Матеріали спецслужби (яка у сталінському СРСР із середини 1930-х і до 1943 р. виконувала функції монопольного державного органу із релігійних справ і надалі відіграла серйозну роль у моніторингу ситуації у конфесійній сфері СРСР) надають чимало цінного емпіричного матеріалу для поглибленого дослідження міжнародних контактів РПЦ, політики влади щодо Церкви, професійного інструментарію органів держбезпеки «по релігійній лінії», а також стосовно ситуації у всесвітньому Православ'ї.

Зауважимо, що документи спецслужби (порівняно з партійно-пропагандистськими й «науково-атеїстичними» настановами та матеріалами) були значно менш ідеологізованими, відображали прагматично-службовий інтерес органів контррозвідки, об'єктивно зрозумілий і з погляду того, що церковні зв'язки стали предметом зацікавленості обох таборів «холодної війни».

Основними видами вивчених нами та інформативно значущих службових документів можна вважати:

- планову та звітну документацію профільних підрозділів держбезпеки;
- повідомлення «кваліфікованої агентури» (зокрема серед священнослужителів), яка мала можливості для невимушеного спілкування з іноземними гостями;

- меморандуми з оперативних розробок;
- повідомлення чекістів України до керівництва в КДБ СРСР;
- матеріали оперативно-технічних заходів (прослуховування, візуального спостереження тощо).

Як свідчать документи, неодноразові візити архіпастирів Православних Церков в Україну сприяли розвитку організаційно-церковного й богословського діалогу між гілками світового Православ'я, об'єктивно зміцнювали позиції Церков Сходу у несприятливому для них етнорелігійному середовищі, на тлі підступної тактики Ватикану та ескалації «холодної війни».

Своєю чергою, Екзархат РПЦ в Українській РСР набував досвіду зовнішніх церковних зв'язків, з його позицій ієрархи РПЦ мали можливість доносити до єдиновірців правду про становище Церкви в атмосфері політики державного атеїзму, зростання нової хвилі утисків вірян. Поведінка й відгуки високих гостей демонстрували заслужений авторитет духовної традиції України у Православному світі.

Документи спецслужби, які не соромилися цинічних методів «розробки» духовних осіб навіть у період відносної лібералізації партійно-державної лінії стосовно РПЦ, доносять до дослідників невідомі факти щодо перебігу контактів українського Екзархату з Церквами Сходу, дають додатковий емпіричний матеріал з вивчення багатостраждального шляху Православної Церкви.

Список використаних джерел

1. Васильєва О. Ю. Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943-1948 гг. : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / О.Ю. Васильєва. – М., 1999. – 48 с.
2. Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943-1948 гг. / О.Ю. Васильєва. – М. : ИРИ РАН, 2001. – 214 с.
3. Васильєва О.Ю. Внешняя политика Советского государства и Русская православная церковь. 1943-1948 годы / О.Ю. Васильєва // Труды Института российской истории РАН. 1997-1998. – М., 2000. – С. 339-353.
4. Веденєєв Д.В. Лікар і архіпастир: діяльність святителя Луки Кримського в контексті історії медицини і церковно-державних відносин у СРСР : історико-медичний нарис / Д.В. Веденєєв. – К. : УФК, 2015. – 72 с.
5. Волокитина Т.В. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов XX века : очерки истории / Т.В. Волокитина, Г.П. Мурашко, А.Ф. Носкова. – М. : РОССПЭН, 2008. – 807 с.
6. Волокитина Т.В. Конфессиональный фактор в геополитических планах Москвы после Второй мировой войны / Т.В. Волокитина // Russian History. – 2002. – Vol. 29. – No. 2/4. – P.175-195.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 2. – Оп. 20. – Спр. 8.
8. Диакон Андрей Кураев. Церковь в мире людей / Андрей Кураев. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 544 с.

9. Михайлова М. Исповедник или князь Церкви? – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=8457>
10. Никитин А.В. Патриарх Алексей I: Служитель Церкви и Отечества / А.В. Никитин. – М. : Эксмо, 2013. – 528 с.
11. Одинцов М.И. Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917-1953 гг. / М.И. Одинцов. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 424 с.
12. Онищенко А.Б. Церковная жизнь Одесской епархии конца 1940-х – начала 50-х годов / А.Б. Онищенко // Церковь и время. – 2011. – Т. LVI. – № 3. – С. 171-190.
13. Протоиерей Владислав Цыпин. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды / Владислав Цыпин. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2010. – 816 с.
14. Русская Православная Церковь. XX век. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2008. – 800 с.
15. Толстой М.В. История Русской Церкви / М.В. Толстой. – М. : Фирма СТД, 2008. – 524 с.
16. Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 / Т.В. Чумаченко. – М., 1999. – 248 с.
17. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – 423 с.
18. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь в XX веке / М.В. Шкаровский. – М. : Вече; Лепта, 2010. – 480 с.

References

1. Vasyleva, O. J. (1999). Russian Orthodox Church in the policy of the Soviet state in 1943-1948. Extended abstract of doctor's thesis. Moscow [in Russian].
2. Vasyleva, O.J. (2001). Russian Orthodox Church in the policy of the Soviet state in 1943–1948. Moscow: YRY RAN [in Russian].
3. Vasyleva, O.I. (2000). External policy of the Soviet state and the Russian Orthodox Church 1943–1948. Works of Institute of Russian history RAN 1997–1998. Moscow [in Russian].
4. Viedenieiev, D.V., Viedenieiev, V. D. (2015). Doctor and Archipastor: activity of Saint Luka Krymsky in the context of history of medicine and clerical-state relations in the Soviet Union: historical-medical notes. Kyiv: UFK [in Ukrainian].
5. Volokytna, T.V., Murashko, H.P., Noskova, A.F. (2008). Moscow and Eastern Europe. Authority and Church in the period of the social transformations 40–50 of XX century: notes of history. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
6. Volokytna, T.V. (2002). Confession factor in the geo-political plans of Moscow after the Second World War. Russian History, Vol. 29, 2/4, 175–195 [in Russian].
7. Field State Archive of The Security Service of Ukraine, Fond 2, Op.20, C.8 [in Ukrainian].
8. Deacon Andrei Kuraev. (2009). Church in the human world. Moscow: Yzd-vo Sretenskoho monastiria [in Russian].
9. Mykhailova, M. Confessor or the Lord of Church? Retrieved from <http://rusk.ru/st.php?idar=8457> [in Russian].
10. Nykytyn, A.V. (2013). Patriarch Aleksyi I: Servicer of Church and Native Land. Moscow: Eksmo [in Russian].
11. Odyntsov, M.Y. (2014). Russian Orthodox Church before the period of Stalin socialism era 1917–1953. Moscow: Polytycheskaia entsyklopedyia [in Russian].
12. Onyshchenko, A.B. (2011). Church life of Odessa eparchy of the end of 1940s – 1950s. Tserkov y vremena, T. LVI, 3, 171–190 [in Russian].
13. Archpriest Vladyslav Tsypyn. (2010). History of the Russian Orthodox Church: Synod and New periods. Mosocw: Yzd-vo Sretenskoho monastiria [in Russian].
14. Russian Orthodox Church. XX century. (2008). Moscow: Yzd-vo Sretenskoho monastiria [in Russian].
15. Tolstoi, M.V. (2008). History of Russian Church. Moscow: Fyrma STD [in Russian].
16. Chumachenko, T.A. (1999). State, Orthodox Church, Believers. 1941–1961. Moscow [in Russian].
17. Shkarovskyi, M.V. (2005). Russian Orthodox Church at Stalin and Khrushchev periods (state-clerical relations in the USSR in 1939–1964). Moscow: Yz-dvo Krutytskoho podvorvia [in Russian].
18. Shkarovskyi, M.V. (2010). Russian Orthodox Church in XX century. Moscow: Veche; Lepta [in Russian].